

de plannen, die Van Holk had. Dat geldt ook voor zijn voornemen een boek te schrijven over de doorwerking van het concilie. Het moest als titel krijgen *Van Vaticanum naar Universum* en de perspectieven schetsen van het post-conciliaire katholicisme, dat inmiddels afstand had genomen van Vaticanum I als belichaming van een monopolistische opvatting der 'una sancta catholica ecclesia romana, quasi universum in se'.⁵⁵

De betekenis van Van Holk voor de oecumenische toenadering blijft dan ook vooral verbonden met het concilie zelf. Hij heeft zich daar gemanifesteerd als een kritisch maar tegelijkertijd welwillend waarnemer én als een enthousiast en m.i. ook succesvol medespeler op het terrein waar zijn grootste bekommernis, maar ook zijn deskundigheid lag: de godsdienst- en gewetensvrijheid. Op de 'textus emendatus' heeft hij zijn persoonlijk stempel weten te drukken. En juist met die versie werd een doorbraak geforceerd naar wat ruim één jaar later de verklaring *Dignitatis humanae* zou worden. Zijn waarnemerschap typeren als een uiting van 'diplomatie de présence',⁵⁶ is tegen de achtergrond hiervan dan ook niet terecht.

55. AvH: *Van Vaticanum naar Universum* (concept voor een boek over de follow-up van het Concilie, 1,5 pp.).

56. Mededeling van H. Faber aan J.Y.H.A. Jacobs op 11 december 1984.